

УДК 340.132.6

ОСНОВНІ ФОРМАЛЬНІ ОЗНАКИ ДОКТРИНАЛЬНОГО ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА

Максим САДОВСЬКИЙ,

аспірант

Класичного приватного університету

SUMMARY

The article deals with basic modern approaches to understanding the concepts and features of doctrinal interpretation of the law. The conclusion about the possibility of making two groups of signs doctrinal interpretation of the law: formal and essential. Analyzes the main features of formal doctrinal interpretation of the law. In particular, a special subject, informality and form of expression of doctrinal interpretation of results. The analysis is synthesized copyright definition of "doctrinal interpretation of law" as a kind of informal interpretation of law provided by legal scholars in written and oral form.

Key words: doctrinal interpretation of law, scientific interpretation, interpretation, informal interpretation, external form of expression interpretation, doctrine.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються основні сучасні підходи до розуміння поняття й ознак доктринального тлумачення права. Зроблено висновок про можливість виділення двох груп ознак доктринального тлумачення права: формальних і сутнісних. Аналізуються основні формальні ознаки доктринального тлумачення права, зокрема особливий суб'єкт, неофіційність і форма вираження результатів доктринального тлумачення. На основі аналізу синтезується авторське визначення поняття «доктринальне тлумачення права» як виду неофіційного тлумачення права, що надається юристами-науковцями в письмовій та усній формі.

Ключові слова: доктринальне тлумачення права, наукове тлумачення, суб'єкт тлумачення, неофіційне тлумачення, зовнішня форма вираження тлумачення, доктрина.

Постановка проблеми. Існують різні погляди на визначення доктринального тлумачення права. Так, М.С. Строгович визначає його як «роз'яснення, що ґрунтується на науковому дослідженні чинного права» [25, с. 425]. А.І. Денисов під доктринальним тлумаченням права розуміє «наукове тлумачення» [8, с. 476], а В.С. Нерсисянц – «науково-юридичне тлумачення права, що здійснюється вченими-юристами» [20, с. 503]. У всіх наведених прикладах розкриття сутності доктринального тлумачення відбувається за допомогою поняття «наукове».

Неоднозначними є також спроби визначення доктринального тлумачення права через суб'єктів його здійснення. Вітчизняна «Юридична енциклопедія» визначає доктринальне тлумачення права як різновид неофіційного тлумачення, що є роз'ясненням змісту правових приписів і здійснюється широким колом юристів: прокурорськими працівниками, суддями, адвокатами, іншими працівниками юридичних установ та організацій, науковцями, викладачами безпосередньо в результаті теоретичного аналізу права [33, с. 276]. Ю.Л. Власов доктринальне тлумачення визначає як неофіційне роз'яснення дійсного змісту норм права, яке надають суб'єкти науки держави й права [6, с. 106]. Російська ж юридична енциклопедія, на відміну від української, визначає доктринальне тлумачення як роз'яснення правових норм, що виходять лише від юристів-теоретиків [32, с. 149].

В окремих випадках науковці намагаються визначити доктринальне тлумачення права, використовуючи поняття «глибина тлумачення». Так, В.М. Сирих вважає, що доктринальне тлумачення права «передбачає лише глибоке роз'яснення змісту закону вченими». На його думку, роботи, які не відповідають цій вимозі, варто розглядати як різновид професійного тлумачення [26, с. 288]. В.В. Лазарев під доктринальним тлумаченням розуміє наукове роз'яснення правових актів, сенсу й цілей правових норм, яке надається в результаті творчих пошуків, наукового аналізу [12, с. 4]. Водночас А.С. Піголкін вважає доктринальним тлумаченням права будь-яке роз'яснення вченими

змісту норм права (тобто відносить до нього як «творче», так і «нетворче» роз'яснення права) [16, с. 293]. Природно, що вченим-юристам не завжди вдається тлумачити право, перебуваючи в стані «творчого натхнення», тому, на нашу думку, «глибина тлумачення» є оціночним поняттям і не може розглядатись як критерій віднесення певного тлумачення права до доктринального.

Немає єдності в науковій літературі також щодо ознак (характерних особливостей) доктринального тлумачення права. Так, Т.В. Кашаніна виокремлює такі особливості доктринального тлумачення: вирізняється глибиною; йому властива системність; має високий авторитет; неодноразово використовується широким колом практичних працівників та інших осіб; його результати знаходять відображення в монографіях, статтях, підручниках, коментарях, доповідних записках, експертних висновках, пропозиціях щодо вдосконалення законодавства та інших письмових документах [10].

Навіть не проводячи глибокий аналіз, можна стверджувати, що такий перелік ознак («особливостей») не відображає специфічність доктринального тлумачення. Аргументи щодо «глибини тлумачення» наведено нами вище. «Високий авторитет» може мати й інше неофіційне тлумачення права, зокрема професійне (адже надається практичними працівниками), «системність» – це загальна вимога до будь-якого тлумачення права, а використання «широким колом» – це мета тлумачення права взагалі.

Досліджуючи особливості доктринального конституційного тлумачення, Д.А. Басангов називає такі його ознаки, як неофіційний, необов'язковий характер; неспіввідпорядкованість актів тлумачення; відсутність жорстких вимог до форми акту тлумачення; відсутність формалізованого зв'язку між актами тлумачення та нормою, що тлумачиться; можливість впливу результатів тлумачення на нормотворчість і правозастосовну практику; різноманіття використовуваних прийомів і способів тлумачення; випереджаючий (модельний) характер щодо нормотворчості; тісний зв'язок із правосвідомістю й право-

вою культурою [3, с. 37]. Проте, на нашу думку, більшість названих ознак не є визначальними для доктринального тлумачення права та можуть бути притаманними іншим видам тлумачення.

Вітчизняні дослідники (наприклад, С.І. Палешник [17, с. 41], О.Г. Панчак [18]) пропонують виділяти «істинні» ознаки доктринального тлумачення, якими, на їх думку, є суб'єкт тлумачення, зовнішня форма вираження та характер обов'язковості його результатів. Крім вказаних основних ознак, Л.В. Соцуро виокремлює також «додаткові»: доктринальне тлумачення є результатом саме наукового пошуку; такий пошук завжди носить творчий характер; здійснюється з використанням нових наукових теорій, методів; відрізняється глибиною вивчення об'єкта пізнання; під час його здійснення використовуються різні способи й методи тлумачення тощо [23, с. 52].

Таким чином, можна виділити дві групи ознак доктринального тлумачення права: формальні (тобто такі, що дозволяють відрізнити його від інших видів тлумачення права) та сутнісні (які характеризують складний процес пізнання й інтерпретації змісту права).

Мета статті – охарактеризувати основні формальні ознаки доктринального тлумачення права та запропонувати авторське визначення досліджуваного явища.

Виклад основного матеріалу. До формальних ознак доктринального тлумачення права ми відносимо особливий суб'єкт тлумачення, його неофіційний характер та зовнішню форму вираження. Далі охарактеризуємо їх більш детально.

1. Особливий суб'єкт тлумачення. Так, традиційною для теорії держави й права є класифікація тлумачення права «за суб'єктами». Класик вітчизняної теорії права М.В. Цвік зазначав, що за суб'єктами неофіційне тлумачення може бути побутовим, професійним, доктринальним (спеціально-пояснювальним). Побутове тлумачення постає в усіх випадках, коли особа осмислює зміст правових норм із метою їх використання, виконання, дотримання або просто розширення кола своїх знань. Професійне тлумачення – це тлумачення, яке здійснюють практичні працівники для професійного використання його результатів у процесі застосування ними правових норм. Доктринальне тлумачення – це тлумачення, що дається в науково-практичних коментарях до законодавства, у працях учених-юристів [9]. Тобто критерієм виділення таких видів є саме статус суб'єкта тлумачення, що визначає правові наслідки інтерпретаційної діяльності.

Як правило, у науковій літературі суб'єктами доктринального тлумачення права називають «учених-юристів» (як у прикладі, наведеному вище). Водночас М.Х. Хутиз та П.Н. Сергейко зазначають що доктринальне тлумачення права проводиться окремими вченими, групами або цілими науковими закладами [30, с. 96].

Отже, можна зробити висновок, що існують як індивідуальні (окремі вчені-юристи), так і колективні (група вчених-юристів, які створюють, наприклад, науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України) суб'єкти доктринального тлумачення права.

Виникає питання про те, кого можна вважати вченим-юристом. Г.М. Надейн вважає, що до цієї категорії варто віднести спеціалістів, які мають науковий ступінь докторів і кандидатів юридичних наук [14, с. 113]. Проте, на нашу думку, такий підхід є занадто формальним. Адже навіть на законодавчому рівні термін «учений» (до речі, український дослідник О.Д. Кочерга зауважує, що більш доречним є термін «науковець», хоча «вчений» вживається набагато частіше [11]) тлумачиться значно ширше.

Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2015 р. в п. 4 ст. 1 «Основні

терміни та їх визначення» закріплює, що вченим є «фізична особа, яка проводить фундаментальні та (або) прикладні наукові дослідження й отримує наукові та (або) науково-технічні (прикладні) результати» [19].

На монографічному рівні також існують підходи щодо «широкого» розуміння кола суб'єктів доктринального тлумачення права. Так, дослідник із Казахстану Є.Б. Адрасулов виділяє чотири групи суб'єктів доктринального тлумачення: 1) відомі вчені, основною сферою діяльності яких є певна галузь наукових досліджень; 2) групи вчених, науково-дослідні установи та інститути, що виконують спільну роботу зі створення наукової доктрини й забезпечують результат правоінтерпретаційної діяльності; 3) учені, наукова діяльність яких пов'язана з основною роботою в державних органах; 4) практичні працівники, якщо їх неофіційна діяльність із тлумачення права не обмежується суто коментаторською творчістю, є вище рівня професійної інтерпретації [1, с. 62].

Ми погоджуємось із тим, що суб'єктами доктринального тлумачення, окрім учених-юристів, їх груп, наукових установ, можуть бути також практичні працівники, здобувачі наукових ступенів і навіть люди, які на перший погляд не мають прямого відношення до наукової юридичної діяльності, проте лише в тому випадку, якщо інтерпретація права засновується на глибинних зв'язках предметів і явищ, створених доктриною та засвідчених практикою наукових цінностей.

Зрештою, суб'єктами доктринального тлумачення права можуть бути як окрема людина, так і об'єднання людей, якщо результати їх інтерпретаційної роботи будуть наближені до вершини правового мистецтва, поєднують правові знання, правову культуру й елементи правового мистецтва. Авторитет судження конкретного суб'єкта доктринального тлумачення права важливий насамперед для наукової спільноти, яка здатна певним чином оцінити результати інтерпретаційної діяльності особи. Проте в забезпеченні авторитету й життєвості результату доктринального тлумачення права певним чином бере участь також усе населення, якщо він створений на основі правильних логічних висновків, внутрішньо несуперечливої та зрозумілої широкому загалу осіб інтерпретації права. Безумовно, такий рівень тлумачення забезпечують визнані вчені (які, до речі, можуть поєднувати наукову роботу з державною та громадською діяльністю). Водночас заперечувати можливість високого наукового рівня тлумачення права особами, які не залучені постійно до сфери правової науки й практики, було б неправильним.

2. Неофіційний характер. Як уже зазначалося, «класичним» для вітчизняної правової науки є віднесення доктринального тлумачення права до різновидів «неофіційного тлумачення», яке не має юридично обов'язкової сили [22].

Водночас офіційний чи неофіційний характер та обов'язковість чи необов'язковість тлумачення як критерій класифікації, на думку О.Г. Панчак, не витримує критики. Автор вважає: «Адже сьогодні необов'язковий результат тлумачення науковцем закону завтра може стати обов'язковим для врахування, у разі його використання в текстах рішень Конституційного Суду України, у законодавчих і судових роз'ясненнях законів тощо» [18]. Учений наводить цікаві приклади. Так, наукові тлумачення В.А. Мисливого знайшли відображення в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті» від 23 грудня 2005 р. № 14, натомість думки Ю.В. Бауліна – у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України

законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» від 23 грудня 2005 р. № 12 тощо. Проте, на наше переконання, у наведених прикладах йдеться не про протиставлення обов'язковості чи офіційності тлумачення, а про використання результатів неофіційного (доктринального) тлумачення під час підготовки актів офіційного (у цьому разі – легального, делегованого) тлумачення права.

Аналогічна позиція висловлюється представниками теорії права. Так, В.В. Лазарєв вважає, що доктринальне тлумачення права за формою може бути як офіційним, так і неофіційним. У тій своїй частині, у якій доктринальне тлумачення права лежить в основі офіційного тлумачення, воно є офіційним доктринальним тлумаченням права. Ті ж наукові інтерпретації тлумачення права, що не були сприйняті й відбиті в актах офіційного тлумачення права, необхідно віднести до неофіційного доктринального тлумачення права [20, с. 455].

Із цим твердженням погоджується С.І. Палешник, аргументуючи його тим, що результатом будь-якого офіційного тлумачення є інтерпретаційний акт, важливою складовою якого є саме його зміст. У деяких випадках офіційне тлумачення за своїм змістом може бути доктринальним. Це можливо, наприклад, коли тлумачення здійснюється Конституційним Судом України, Верховним Судом України чи Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ [17, с. 42].

Необхідно зауважити, що рішення Конституційного Суду України не можна розуміти як щось відособлене, самостійне, незважаючи на те, що воно видається з тією ж метою, що й інші правозастосовні акти. Цю позицію поділяють багато юристів. Існує думка, що рішення Конституційного Суду України є актами застосування права, які є обов'язковими насамперед для самого Конституційного Суду України. Інший правозастосовний орган може лише використати тлумачення Конституційного Суду України для власної оцінки норм того чи іншого закону, проте відправним залишається сам закон. Рішення є ніби відображенням акта, який тлумачиться, і воно існуватиме доти, доки існує сама норма чи акт [31].

Видатний вітчизняний державознавець Ю.М. Тодика визнає право конституційних суддів на доктринальне тлумачення у формі наукових статей (коментарів із певними застереженнями й обмеженнями) та під час навчального процесу. При цьому він вважає окрему думку суддів Конституційного Суду України «тлумаченням, близьким до доктринального тому, що це є насамперед компетентним (професійним) тлумаченням, тісно переплетеним із доктринальною інтерпретацією проаналізованих норм і положень Конституції України» [29, с. 210].

Як слушно зазначається в літературі, за своєю природою окремі думки суддів Конституційного Суду України є симбіозом компетентного (професійного) і доктринального (наукового) тлумачення, що має фундаментальну основу у сфері наукового світогляду. На думку судді Конституційного Суду України В.Д. Бринцева, наявність інституту окремої думки сприяє пошуку істини й формуванню всебічних підходів щодо практики офіційного тлумачення, створює передумови для глибокого виявлення проблеми, для формування наукових доктрин [4, с. 86]. Автор вважає окрему думку судді органу конституційної юрисдикції самостійним різновидом доктринального тлумачення норм права, поєднаного з компетентним (професійним) тлумаченням, у якому відображається альтернативна позиція щодо предмета.

Підсумовуючи наведене, можна в цілому погодитися із Г.М. Надежним у тому, що якщо суб'єкт доктринального тлумачення інтерпретує право, а результат носить

обов'язковий характер, то таке тлумачення буде офіційним за формою вираження та доктринальним за змістом. Проте результат тих самих дій, виконаних тим же суб'єктом, буде називатись доктринальним тлумаченням, якщо він не носитиме обов'язкового характеру [14, с. 118].

3. Зовнішня форма вираження. Б.А. Спасенніков зазначає: «Результати доктринального тлумачення публікуються в коментарях діючого в тій чи іншій галузі законодавства, монографіях, статтях тощо» [24, с. 194]. З наведеного не зрозуміло, про які саме коментарі йдеться (адже практичні коментарі можуть бути результатом професійного тлумачення) та як вони співвідносяться з результатами доктринального тлумачення права, які містяться в монографіях із правової проблематики (адже метою останніх не завжди є коментар «діючого в тій чи іншій галузі законодавства»).

Вітчизняний дослідник В.К. Антошкіна вважає, що результати доктринального тлумачення публікуються в особливих збірниках, що містять науково-практичні коментарі чинного законодавства, якими користуються практичні працівники, студенти, науковці [2, с. 213]. Автор конкретизує, що коментарі мають бути саме науково-практичними, проте обмежувати результати тлумачення винятково коментарями чинного законодавства, на нашу думку, не можна.

Більш широко до форми зовнішнього вираження доктринального тлумачення підходить Т.М. Радько, який виділяє три форми його «прояву». По-перше, доктринальне тлумачення значною частиною проявляє себе в актах офіційного тлумачення. По-друге, результати доктринального тлумачення нерідко отримують закріплення в самих нормативно-правових актах; під час видання відповідних норм права завжди враховуються думки вчених-юристів. По-третє, доктринальне тлумачення проявляє себе безпосередньо в неофіційних працях: монографіях, коментарях, наукових статтях тощо [27]. Проте, на нашу думку, у перших двох випадках йдеться не про зовнішнє вираження чи прояв доктринального тлумачення права, а про його вплив на акти офіційного тлумачення й нормативно-правові акти відповідно.

Дискусійним є питання віднесення до результатів доктринального тлумачення права наукових монографій і статей, які не містять коментарів чинного законодавства. Так, В.В. Лазарєв стверджує: «Наукові праці, які хоч і є підґрунтям для з'ясування й пояснення права, проте не мають у цілому мети тлумачення окремих норм або основ і змісту права в цілому, не належать до результатів доктринального тлумачення» [20, с. 458]. При цьому сам автор зазначає, що не завжди можна провести чітку межу між цими науковими працями. На нашу думку, саме визнання факту існування такої межі, не кажучи вже про спробу її проведення, хай навіть лише в теоретичному плані, є недоречним, адже суттєво звужує сферу доктринального тлумачення права.

У вітчизняній науковій літературі (працях таких учених, як Ю.А. Ведерніков, Н.Я. Лепіш, А.В. Папірна) використовується термін «акти доктринального тлумачення права». Так, Н.Я. Лепіш називає їх одним із видів неофіційних інтерпретаційних актів [13, с. 49]. Інші відносять до них коментарі до законодавства, монографії, статті, лекції, виступи тощо [5, с. 182]. У зв'язку із цим вважаємо за доцільне детальніше розглянути поняття «акт тлумачення права (інтерпретаційний акт)».

Російський науковець М.М. Вопленко розглядає акти тлумачення права (інтерпретаційні акти) як різновид правових актів, що видаються уповноваженими органами держави, а також громадськими організаціями, яким таке право делеговано [7, с. 54]. Проте суб'єкти доктринально-

го тлумачення права не є «уповноваженими органами», а також навряд чи результати доктринального тлумачення можна назвати «різновидом правових актів». Вважаємо, що в наведеному визначенні йдеться не про всі акти тлумачення права, а саме про акти офіційного тлумачення права, які також називають інтерпретаційно-правовими актами.

Вітчизняні дослідники, окрім актів офіційного тлумачення права, виокремлюють також акти неофіційного тлумачення права. Так, І.Ю. Настасяк стверджує: «Інтерпретаційні акти як результат неофіційного тлумачення – це правила загального характеру, які не є обов'язковими для суб'єктів правозастосування» [15, с. 176]. Виникає питання: чи можна вважати, що поняття «результати доктринального тлумачення права» та «акти доктринального тлумачення права» є тотожними? Ризикнемо припустити, що ні. На нашу думку, про «акт доктринального тлумачення права» можна говорити лише тоді, коли перед дослідником постає конкретна мета – розкрити зміст певної правової норми, використовуючи наукові знання й прийоми. Поняття ж «результати доктринального тлумачення права» вважаємо значно ширшим.

Переконані, що результатом доктринального тлумачення права може бути будь-яка наукова думка, що дозволяє краще зрозуміти зміст права, справжнє значення його окремих норм. Причому в цьому разі не має суттєвого значення мета науковця – розкриття змісту конкретних норм права або виведення нових загальних правових закономірностей. Зауважимо, що можна навести багато прикладів, коли науковець, формулюючи ті чи інші правові поняття, не пов'язував їх із конкретними нормами певної галузі права, однак саме ці поняття суттєво полегшили розуміння відповідних норм права. Особливо справедливою така теза є щодо представників науки теорії права, зокрема у випадках, коли законодавець визначення поняття відсутнє. Саме тому всі теоретичні наукові пошуки в галузі права, які тією чи іншою мірою сприяють розумінню права, є доктринальними тлумаченнями права.

На думку більшості вчених, результати тлумачення знаходять своє вираження не лише в письмовій, а й в усній формі (наприклад, порада, рекомендація) [28, с. 441]. Особливостями усної форми тлумачення є недостатня формалізація, неможливість предметно посилатись на нього та використовувати повною мірою у взаєминах з іншими особами [21]. Зазначене є справедливим також щодо доктринального тлумачення права. А до наведених особливостей усної форми можна додати як мінімум дві: оперативність доведення до відома зацікавлених осіб і вільну форму викладу (лекція, репліка під час дискусії тощо).

Таким чином, результати доктринального тлумачення можуть виражатись у письмовій (монографія, наукова стаття, науковий (науково-практичний) коментар, експертний висновок тощо) та усній (публічний виступ, лекція, порада, рекомендація тощо) формах.

Висновки. Розглянувши три формальні ознаки доктринального тлумачення права, на яких базується більшість визначень цього поняття, можемо запропонувати власне розуміння досліджуваного явища: доктринальне тлумачення права – це вид неофіційного тлумачення права, що надається юристами-науковцями в письмовій та усній формах. Проте підкреслюємо, що таке визначення є досить формальним, певною мірою умовним і має цінність лише для навчальної діяльності.

Список використаної літератури:

1. Абдрасулов Е.Б. Суб'єкти доктринального толкования закона / Е.Б. Абдрасулов // Мысль. – 2002. – № 7. – С. 60–63.
2. Антошкіна В.К. Тлумачення цивільно-правових норм та договорів / В.К. Антошкіна // Вісник Донецького

національного університету. Серія «Економіка і право». – 2013. – Вип. 1. – С. 211–214.

3. Басангов Д.А. Доктринальное конституционное толкование в деятельности Конституционного Суда РФ : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Д.А. Басангов. – М., 2004. – 161 с.

4. Бринцев В.Д. Доктринальне тлумачення норм права у конституційному судочинстві / В.Д. Бринцев // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 4(55). – С. 80–91.

5. Ведерніков Ю.А. Теорія держави і права : [навч. посібник] / Ю.А. Ведерніков, А.В. Папірна. – К. : Знання, 2008. – 333 с.

6. Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права : [монографія] / Ю.Л. Власов. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, 2001. – 177 с.

7. Вопленко Н.Н. Официальное толкование права / Н.Н. Вопленко. – М., 1976. – 119 с.

8. Денисов А.И. Теория государства и права / А.И. Денисов. – М. : Юриздат, 1948. – 532 с.

9. Загальна теорія держави і права : [підручник] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. – Х. : Право, 2011. – 584 с.

10. Кашанина Т.В. Юридическая техника : [учебник] / Т.В. Кашанина. – М., 2011. – 496 с.

11. Кочерга О.Д. Деякі міркування про шляхи і манівці розвитку української наукової термінології / О.Д. Кочерга [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vlada.kiev.ua/pravovops/pozytyv/kocher.html>.

12. Лазарев В.В. О роли доктринального толкования / В.В. Лазарев // Советская юстиция. – 1969. – № 4. – С. 4–5.

13. Лепіш Н.Я. Особливості класифікації актів тлумачення норм права / Н.Я. Лепіш // Митна справа. – 2012. – № 6(84). – Кн. 1. – Ч. 2. – С. 45–52.

14. Надежин Г.Н. Доктринальное толкование норм права : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Г.Н. Надежин. – Нижний Новгород, 2005. – 218 с.

15. Настасяк І.Ю. Тлумачення правових норм : [навч. посібник] / І.Ю. Настасяк. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – 336 с.

16. Общая теория права : [учебник] / под ред. А.С. Пиголкина. – М., 1998. – 384 с.

17. Палешник С.І. Доктринальне тлумачення в судовій практиці / С.І. Палешник // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2014. – Вип. 29. – Т. 1. – С. 40–44.

18. Панчак О.Г. Поняття доктринального тлумачення закону про кримінальну відповідальність / О.Г. Панчак // Часопис Академії адвокатури України. – 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/viewFile/441/462>.

19. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26 листопада 2015 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 3. – Ст. 25.

20. Проблемы общей теории права и государства : [учебник для вузов] / под ред. В.С. Нерсесянца. – М. : Норма, 2004. – 832 с.

21. Ромашов Р.А. Право – язык и масштаб свободы : [монография] / Р.А. Ромашов, Ю.Ю. Ветютнев, Е.Н. Тонков. – СПб., 2015. – 448 с.

22. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.

23. Соцуро Л.В. Неофициальное толкование норм права : [учеб. пособие] / Л.В. Соцуро. – М. : Профобразование, 2000. – 112 с.

24. Спасенников Б.А. Теория государства и права : [курс лекций] / Б.А. Спасенников. – М., 2013. – 290 с.

25. Строгович М.С. Теория государства и права / М.С. Строгович. – М. : Госюриздат, 1949. – 511 с.

26. Сырых В.М. Теория государства и права : [учебник] / В.М. Сырых. – М., 2001. – 591 с.
27. Радько Т.Н. Теория государства и права : [учебник для бакалавров] / Т.Н. Радько, В.В. Лазарев, Л.А. Морозова. – М., 2013. – 562 с.
28. Теория государства и права : [курс лекций] / отв. ред. : Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – 672 с.
29. Тодыка Ю.Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика : [монография] / Ю.Н. Тодыка. – Х. : Факт, 2003. – 328 с.
30. Хутыз М.Х. Энциклопедия права : [учеб. пособие] / М.Х. Хутыз, П.Н. Сергейко. – М., 1995. – 158 с.
31. Шаповал В.М. Про що думає парламент, приймаючи закон? / В.М. Шаповал // Закон і бізнес. – 1999. – 29 травня. – С. 2.
32. Юридическая энциклопедия / под ред. М.Ю. Тихомирова. – М., 1998. – 526 с.
33. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 1998–2004. – Т. 2 : Д – Й. – 1999. – 744 с.
-